

Obraz bieżących wydarzeń politycznych w latach 1934–1939 w 12 (i 13) wydaniu *Małego atlasu geograficznego* oraz drugim wydaniu *Powszechnego atlasu geograficznego* Eugeniusza Romera

Waldemar Spallek

Uniwersytet Wrocławski
E-mail: waldemar.spallek@uwr.edu.pl

Zarys treści: W 1932 r. zapoczątkowana została gruntowna reforma systemu oświaty. Książnica-Atlas wprowadziła na rynek w 1934 r. drugie wydanie *Powszechnego atlasu geograficznego* (PAG) i dwunaste *Małego atlasu geograficznego* (MAG), w 1935 i 1936 r. zaoferowała nową serię czterech atlasów do gimnazjum, a pod koniec lat trzydziestych planowała wprowadzenie kolejnej serii trzech atlasów. Prawdopodobnie od 1934 r. PAG i MAG były wznawiane corocznie, a w 1938 i 1939 r. nawet częściej. Wśród siedmiu zidentyfikowanych nakładów 12 (i 13) wydania MAG pięć nie było dotąd odnotowanych w żadnych zestawieniach bibliograficznych. W przypadku drugiego wydania PAG, na siedem nakładów cztery nie były dotąd odnotowane. Identyfikację kolejnych edycji utrudniają jednak ówczesne działania wydawnictwa, które wszystkie nakłady 12. wydania MAG opatrzyło datą 1934. Podobnie stało się z drugim wydaniem PAG, którego trzy pierwsze nakłady z lat 1934–1937 są opatrzone datą 1934. Autor artykułu podejmuje trudną próbę datowania kolejnych edycji tych atlasów.

Słowa kluczowe: *Mały atlas geograficzny*, *Powszechny atlas geograficzny*, Eugeniusz Romer, datowanie dawnych atlasów, okres międzywojenny

1. Wstęp

W dwudziestoleciu międzywojennym lwowska Książnica-Atlas zyskała dominującą pozycję na polskim rynku wydawniczym. Uchwalona w 1932 reforma oświaty spowodowała, że wydawnictwo przygotowało w 1934 nowe wydania swoich dwóch sztandarowych produktów, firmowanych nazwiskiem Eugeniusza Romera: 12 wydania *Małego atlasu geograficznego* (MAG) i drugiego wydania *Powszechnego atlasu geograficznego* (PAG). W literaturze przedmiotu można znaleźć różne informacje na temat liczby i dat publikacji kolejnych nakładów tych atlasów. Przeprowadzona kwerenda i badania zachowanych egzemplarzy pozwalają stwierdzić, że oba tytuły były wznawiane corocznie, a w ostatnich dwóch latach przed wybuchem wojny nawet częściej. To wzmożenie aktywności

wydawniczej było efektem dynamicznych zmian na, *nomen omen*, politycznej mapie świata. Dodatkowym asumptem były zmiany podziału administracyjnego Polski oraz restrykcyjne działania władz państwowych wobec E. Romera, postrzeganego jako politycznego przeciwnika rządów sanacyjnych. Wymienione przyczyny spowodowały, że z jednej strony zidentyfikowane nakłady badanych wydań *MAG* i *PAG* były znakomitą odzwierciedleniem wydarzeń politycznych w latach 1934–1939. Z drugiej strony, uwidocznione na mapach fakty pozwoliły na identyfikację i datowanie dziesięciu niewzmiankowanych dotąd w literaturze nakładów obu tytułów.

2. Geneza 12 (i 13) wydania *MAG* oraz 2 wydania *PAG*

Dwudziestolecie międzywojenne upłynęło pod znakiem wzrastającej dominacji, aż po praktyczny monopol Książnicy-Atlas na rynku szkolnych atlasów geograficznych (jak i całej kartografii szkolnej) w Polsce. Do połowy lat dwudziestych XX w. ukazywały się również atlasy innych wydawców, wśród których wyróżniał się Józef M. Bazewicz. Dzięki swojej przedsiębiorczości i prężnej reklamie, miał duże szanse na zbudowanie silnego wydawnictwa kartograficznego. Mierzącość jego opracowań i brak jakiegokolwiek postępu w kolejnych wydaniach spowodowała, że mapy i atlasy J.M. Bazewicza zostały wycofane ze szkół, a on sam zakończył działalność¹.

W dwudziestolecu międzywojennym (1919–1939) łącznie opublikowano 96 nakładów polskich szkolnych atlasów geograficznych (ryc. 1), z czego 61 stanowiły atlasy romerowskie, co odpowiada ponad 63% wszystkich wydań. Po odliczeniu atlasów będących adaptacjami publikacji obcych (wyłącznie powojennej austriackiej) oraz atlasów obcojęzycznych (przeznaczonych dla mniejszości ukraińskiej i żydowskiej), udział publikacji romerowskich wzrasta do ponad 78%.

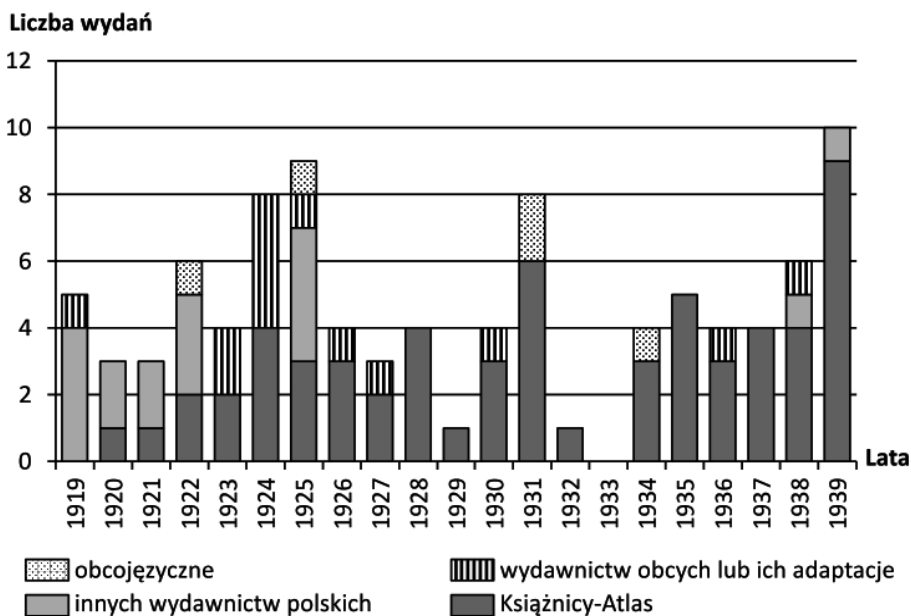
W latach 1928–1935 na rynku dostępne były niemal wyłącznie publikacje Książnicy-Atlas, sygnowane przez E. Romera lub niego i współautorów. Dopiero w 1936 r. doszło do naruszenia monopolu Książnicy-Atlas przez S. Korbla, który wydał nową adaptację atlasu Kozenna², a później M. Janiszewskiego, autora i wydawcy atlasu geograficznego Polski³.

W 1932 r. zapoczątkowana została gruntowna reforma systemu oświaty, która weszła w życie w roku szkolnym 1933/1934. Od nazwiska ówczesnego ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Janusza Jędrzejewicza, określana była mianem reformy jędrzejowiczowskiej. Stopniowo zamknięto

¹ J. Wąsowicz, *U progu powstania polskiego przemysłu kartograficznego*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 35, 1964, z. 3–4, s. 327–335.

² S. Korbel, *Atlas geograficzny dla szkół wszelkich typów i użytku powszechnego*, Warszawa 1936.

³ M. Janiszewski, *Geograficzny atlas Polski dla I i IV klasy gimnazjalnej*, Warszawa 1938.

Ryc. 1. Liczba i proveniencja wydań szkolnych atlasów geograficznych w latach międzywojennych (opracowanie własne)

szkoły czteroletnie, a na ich miejsce pojawiła się powszechna szkoła siedmioletnia i czteroletnie gimnazjum (szkoła średnia)⁴. Książnica-Atlas, w odpowiedzi na zapotrzebowanie rynku, w 1934 r. wprowadziła drugie wydanie *Powszechnego atlasu geograficznego (PAG)* dla szkół średnich⁵ i nowo opracowane dwunaste wydanie *Małego atlasu geograficznego (MAG)* dla szkół powszechnych⁶. W 1935 i 1936 r. wydawnictwo zaproponowało uczniom nową serię czterech atlasów dla gimnazjów⁷. Pod koniec lat trzydziestych planowano wprowadzenie kolejnej serii trzech atlasów dla gimnazjów kupieckich i zawodowych, ale wybuch wojny zniweczył te plany. W 1939 ukazała się część pierwsza⁸, a dwie pozostałe zachowały się w Pracowni Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego (PHK) w formie makiet⁹.

⁴ Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa („Dziennik Ustaw R.P.” 1932, Nr 38, poz. 389).

⁵ E. Romer, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 2, Lwów–Warszawa 1934.

⁶ E. Romer, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 12.1, Lwów–Warszawa 1934.

⁷ E. Romer, *Polska. Atlas geograficzny dla I klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1934; *idem*, *Europa. Atlas geograficzny dla II klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1934; *idem*, *Kraje i morza pozaeuropejskie. Atlas geograficzny dla III klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1934; *idem*, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa 1935.

⁸ E. Romer, *Atlas geograficzny, Cz. I. Świat, dla klasy I gimnazjów kupieckich i innych gimnazjów zawodowych*, Lwów–Warszawa 1939.

⁹ Dwie makiety atlasów E. Romera datowane na rok 1938, zatytułowane: *Atlas geograficzny, Cz. II (Europa i kraje pozaeuropejskie) dla klasy drugiej gimnazjów kupieckich i innych szkół zawodowych*. Do programu

MAG był pierwszym dziełem atlasowym Romera, które przyniosło mu światowy rozgłos i zapoczątkowało polski przemysł kartograficzny, wcześniej zdominowany przez wydawnictwo Eduarda Hoelzla z Wiednia. Początkowo nosił tytuł *Atlas geograficzny*, ale od dziewiątego wydania z 1926 r. przemianowany został na *Mały atlas geograficzny*¹⁰. Pierwsze wydanie *Atlasu geograficznego* oficjalnie ukazało się w roku 1908¹¹, ale jak stwierdził sam E. Romer, w rzeczywistości pojawiło się „[...] w przededniu „Gwiazdki” 1907 roku”¹². Początkowo atlas przeznaczony był dla szkół średnich, ale od 1934 stanowił pomoc dydaktyczną dla szkół podstawowych.

Dziewięć pierwszych wydań atlasu niewiele różniło się od siebie. Był to typowy mały atlas świata, zawierający ogólnogeograficzne mapy Polski, kontynentów (towarzyszyły im kartony z podziałem politycznym) i świata. W wydaniu 10 z 1928 r.¹³ zmieniono format atlasu oraz dodano dwie mapy Polski (ogólnogeograficzną w skali 1:2 500 000 i administracyjną). Wydanie 11 z 1931 roku¹⁴ było ewenementem w dziejach *MAG*. Wiązało się to z przeznaczeniem atlasu do nauczania w szkołach powszechnych oraz niższych klasach szkół średnich. Wzrosła objętość atlasu z 10 do 36 stron oraz liczba map, przede wszystkim w związku z pojawieniem się wielu map tematycznych. W efekcie zmienił się typ atlasu – z małego atlasu świata na kompleksowy atlas świata.

Kolejna zmiana koncepcji *MAG* nastąpiła w 1934 r., wraz z ukazaniem się 12 wydania. Objętość atlasu formalnie została zmniejszona do 12 tablic, ale każda z nich miała format równy dwóm stronom wcześniejszego wydania, co oznaczało w rzeczywistości zmniejszenie objętości o 1/3. Wszystkie mapy zostały opracowane od nowa, ale z większą generalizacją treści. Z atlasu usunięto mapy tematyczne Polski, z wyjątkiem mapy administracyjnej. Mapy te w wersji czarno-białej znalazły się w wydanym w 1936 r. specjalnym dodatku do atlasu¹⁵.

Atlas geograficzny E. Romera stał się fundamentem *Powszechnego atlasu geograficznego*, który ukazał się pierwotnie w trzech częściach w latach 1925–1927¹⁶. Treść poszerzono o mapy tematyczne świata, mapy polityczne kontynentów w skali map ogólnogeograficznych oraz dodatkowe mapy Polski. W atlasie znalazły się

nauki przystosował i uzupełnił R. Mochnacki oraz „Kraków”. *Atlas geograficzny. Cz. III Polska dla klasy III gimnazjów kupieckich i innych szkół zawodowych*.

¹⁰ E. Romer, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 9, Lwów, Warszawa 1926.

¹¹ E. Romer, *Atlas geograficzny*, wyd. 1, Lwów, Warszawa 1908.

¹² E. Romer, *Dziesiąte wydanie Małego atlasu geograficznego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, R. 7, 1928, nr 23/24, s. 163–173.

¹³ E. Romer, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 10, Lwów–Warszawa 1928.

¹⁴ E. Romer, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 11, Lwów–Warszawa 1931.

¹⁵ E. Romer, *Ziemia i człowiek w Polsce. Atlas geograficzny dla VII klasy szkoły powszechnej. Uzupełnienie do: E. Romera: Małego atlasu geograficznego (Wyd. XII)*, Lwów–Warszawa 1936.

¹⁶ E. Romer, *Powszechny atlas geograficzny*, Lwów–Warszawa 1925; idem, *Powszechny atlas geograficzny. Część II. Kraje europejskie*, 1926; idem, *Powszechny atlas geograficzny. Część III. Kraje pozaeuropejskie*, 1927.

liczne wykresy i diagramy, dotyczące geografii fizycznej i społeczno-gospodarczej. Zamiast planowanej części czwartej, która miała zawierać mapę krain polarnych i mapy tematyczne kontynentów¹⁷, w 1928 r. ukazało się pierwsze jednotomowe wydanie *PAG*. Powstało ono ze złożenia map z pierwotnego trzyczęściowego wydania *Powszechnego atlasu geograficznego* i trzeciego wydania *Atlasu Polski współczesnej*¹⁸, uzupełnionych dwiema tablicami, przedstawiającymi krajobrazy Polski i kraje polarne¹⁹. W tej postaci atlas ukazywał się corocznie do 1931 roku²⁰.

Wydanie drugie w porównaniu z pierwszym różniło się kilkoma istotnymi szczegółami. Zmieniono numerację tablic, na kilku przemontowano układ map oraz dodano tablicę z czterema mapami gospodarczymi Europy. Mapę Polski w skali 1:2 500 000 zastąpiono mapą w dwa razy większej skali, podzieloną na trzy części, a na ostatniej tablicy atlasu zamiast diagramów ilustrujących dane fizycznogeograficzne i gospodarcze umieszczono tuzin map gospodarczych Polski. Ponadto usunięto przedmowę i tabele statystyczne, a dodano skorowidz nazw, który stał się wyróżnikiem drugiego wydania *PAG*, co podkreślano na stronie tytułowej atlasów. W efekcie tych zmian drugie wydanie atlasu liczyło 57 tablic plus skorowidz nazw, podczas gdy pierwsze – 49 tablic plus przedmowa i tabele statystyczne, także na wykłeskach.

Brak konkurencji na rynku wydawniczym powodował duże zapotrzebowanie na pomoce szkolne Książnicy-Atlas. Od 1934 r. *PAG* i *MAG* były wznawiane corocznie, a w 1938 i 1939 r. nawet częściej. Identyfikacji kolejnych edycji nie ułatwiają ówczesne działania wydawnictwa, które w kolejnych nakładach atlasów nie zmieniało daty wydania. W wypadku drugiego wydania *PAG*, jego cztery pierwsze nakłady z lat 1934–1937 są opatrzone datą 1934, a egzemplarze z datą wydania 1938 reprezentują trzy nakłady (tab. 1).

Wszystkie nakłady 12 wydania *MAG* opatrzone datą 1934 (tab. 2). Wyjątek stanowił ostatni nakład *MAG* z okresu międzywojennego, który ukazał się najwcześniej w kwietniu 1939, o czym świadczą przedstawione na mapach fakty (por. niżej). Nakład ten jako jedyny ma w kolofonie notę *copyright 1935* i jest uznawany za 13 wydanie *MAG*²¹, mimo że na okładce pod tytułem widnieje tekst *wydanie dwunaste*. We wcześniejszych publikacjach²² tak zwane 13 wydanie

¹⁷ E. Romer, *Atlas powszechny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 3, 1927, nr 18–20, s. 55–61.

¹⁸ E. Romer, *Atlas Polski współczesnej*, wyd. 3, Lwów–Warszawa 1928.

¹⁹ E. Romer, *Powszechny atlas geograficzny*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, R. 12, 1934, nr 47, s. 200–203.

²⁰ E. Romer, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.1, Lwów–Warszawa 1928; idem, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.2, Lwów–Warszawa 1928 [1929]; idem, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.3, Lwów–Warszawa 1930; idem, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.4, Lwów–Warszawa 1931; idem, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.5, Lwów–Warszawa 1931.

²¹ *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera: katalog*. Oprac. pod kierunkiem B. Przyłuskiej, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, T. 18, Warszawa 2004, s. 24–25.

²² F. Uhorcak i J. Wąsowicz, *Bibliografia adnotowana dzieł kartograficznych E. Romera*, w: E. Romer, *Wybór prac*, T. 1, Warszawa 1960, s. 137–154; E. Nowak-Ferdhus i E. Szynkiewicz, *Ewolucja „Atlasu geograficznego” Eugeniusza Romera z 1908 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 24, 1992, nr 1–2, s. 26–41.

Tab. 1. Zidentyfikowane nakłady 2 wydania *Powszechnego atlasu geograficznego*

Rok wydania	Numer wydania	Źródło	Zbiory	Sygnatury
1934	2.1	PPK 47, 1934; Bibliografia geograficzna 1934; Uhorcza, Wąsowicz 1964	OZK BU GK BO	7950-III.B. 996/B/III
1934 [1935]	2.2*	—	WS	Egz. prywatny
1934 [1936]	2.3*	—	PHK	B/415
1934 [1937]	2.4	Atlasy..., 2004	WS	Egz. prywatny
1938	2.5*	—	OZK BU GK BO	8149-III.B. 74/B/III
1938	2.6*	—	PHK	11774
1938 [1939]	2.7	Uhorcza, Wąsowicz, 1964; Atlasy..., 2004		
1939	2.8*	—	OZK BU GK BO	6991-III.B. 752/B/III

* Nakłady dotychczas nienotowane w literaturze

W nawiasach kwadratowych podano zidentyfikowane rzeczywiste daty wydań.

Objaśnienie skrótów nazw zbiorów: GK BO – Gabinet Kartografii Biblioteki Ossolineum, OZK BU – Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, PHK – Pracownia Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, WS – prywatna kolekcja autora

Tab. 2. Zidentyfikowane nakłady 12 (i 13) wydania *Małego atlasu geograficznego*

Rok wydania	Numer wydania	Źródło	Zbiory	Sygnatury lub opis na okładce
1934	12.1	Uhorcza, Wąsowicz, 1964; Nowak-Ferdhus, Szykiewicz, 1992; Atlasy..., 2004	PHK	I/99 i 100
1934	12.2*	—	PHK	Korektowy 1934
1934 [1935]	12.3*	—	PHK	Korektowy 1935
1934 [1937]	12.4*	—	PHK	Korektowy 1937
1934 [1938]	12.5*	—	PHK	Korektowy
1934 [1939]	12.6*	—	PHK	I/101
1935 [1939]	12.7 (13)	Uhorcza, Wąsowicz, 1964; Nowak-Ferdhus, Szykiewicz, 1992; Atlasy..., 2004	OZK BU	8204-III.B. 9888-III.B.

* Nakłady dotychczas nienotowane w literaturze

W nawiasach kwadratowych podano zidentyfikowane rzeczywiste daty wydań.

Objaśnienie skrótów nazw zbiorów: OZK BU – Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu, PHK – Pracownia Historii Kartografii Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Instytutu Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego.

MAG było datowane na 1938, przy czym wskazywano, że nie zostało ono rozpowszechnione z powodu zniszczenia nakładu w czasie wojny. Uwagę tę należy uznać za nieścisłą, ponieważ jedyny nakład z 1938 r. (tab. 2) miał następców. Świadczą o tym zachowane w PHK egzemplarze, które posłużyły do nanoszenia korekt z przeznaczeniem do kolejnych nakładów wydania 12 *MAG* z 1939 r.: szóstego i siódmego, czyli domniemanego wydania 13. Nie znaleziono żadnych przesłanek, które wskazywałyby na istnienie egzemplarzy atlasu noszących nadrukowane oznaczenie wydania 13. Dlatego przyjęto, że ostatni zidentyfikowany nakład *MAG* sprzed II wojny światowej, z odmienną od pozostałych nakładów notą copyright, będzie określany jako wydanie 13.

Duża aktywność publikacyjna Książnicy-Atlas przypadła na drugą połowę lat trzydziestych XX w., kiedy miały miejsce istotne zmiany w przestrzeni geopolitycznej Polski i świata. Musiały one znaleźć swoje odzwierciedlenie na mapach w atlasach szkolnych, jeśli wydawnictwo chciało oferować uczniom jak najaktualniejszy produkt. Z jednej strony te starania były podyktowane pojawieniem się konkurencji (atlasy S. Korbla i M. Janiszewskiego²³). Z drugiej strony wydawnictwo borykało się z problemami, związanymi z szykanami stosowanymi przez rządy sanacyjne wobec E. Romera i jego publikacji. Głównym narzędziem nacisku władz była cenzura represyjna. Od wydawcy nie wymagano żadnych uzgodnień przed drukiem, ale ewentualne naruszenie prawa, o którym decydowała cenzura, oznaczało konfiskatę publikacji przed jej rozpowszechnieniem. Decyzje cenzury podlegały zaskarżeniu przed sądem, ale w razie przegranej wydawca ponosił konsekwencje finansowe i karne²⁴.

Od wiosny 1938 r. zaczęto masową konfiskatę atlasów i map E. Romera, wstrzymując im dostęp do szkoły. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zakazało używania w szkołach popularnej ogólnogeograficznej mapy Polski 1:2 500 000 autorstwa E. Romera i T. Szumańskiego oraz map etnograficznych autorstwa E. Romera i J. Wąsowicza. W efekcie konfiskacie podlegały wszystkie atlasy szkolne, które zawierały wymienione mapy. Broniąc swoich racji przed sądem, E. Romer uzyskał cofnięcie niektórych decyzji cenzury, ale stało się to dopiero w lipcu 1939 roku²⁵.

W wyniku opisanych wydarzeń i daty decyzji sądu atlasy Romera wydane w latach 1938 i 1939 w zasadzie nie były rozpowszechniane. W wielu publikacjach²⁶ można znaleźć błędną informację, że stało się tak z powodu wybuchu

²³ S. Korbel, op. cit; M. Janiszewski, op. cit.

²⁴ B. Konopska, *Wpływ aparatu władzy w latach 1944–1989 na polskie publikacje kartograficzne do użytku powszechnego*, „Seria Monograficzna IGIK”, Nr 16, Warszawa 2012, s. 19.

²⁵ E. Romer, *Rozmyślenia klimatyczne*, „Czasopismo Geograficzne”, T. 17, 1946, z. 3–4, s. 11–85.

²⁶ F. Uhorczak i J. Wąsowicz, *Bibliografia...*, op. cit.; B. Przyłuska (red.), *Atlasy...*, op. cit.; B. Przyłuska i J. Ostrowski, „Atlas Polski współczesnej” lwowskiej i wrocławskiej Książnicy-Atlas – prekursor nowoczesnych szkolnych atlasów geograficznych Polski, w: J. Ostrowski i R. Skrycki (red.), *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, „Z Dziejów Kartografii”, T. 16, Szczecin 2011, s. 169–192.

wojny. Mogło to być prawdą, ale tylko w odniesieniu do atlasów wydrukowanych pod koniec pierwszego półrocza 1939 roku. Pozostałe, owszem, w dużej mierze uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych, ale za brakiem ich rozpowszechniania stały szykany władz sanacyjnych Polski wobec Książnicy-Atlas²⁷.

3. Identyfikacja i datowanie nakładów MAG i PAG

Na osiem nakładów *PAG* z lat 1934–1939, pięć nie było dotąd odnotowanych w literaturze (tab. 1). Podobnie na siedem nakładów *MAG* z lat 1934–1939, również pięć nie było dotąd notowanych w literaturze (tab. 2). Dotarcie do tych wydań było możliwe dzięki kwerendzie w zbiorach kartograficznych wrocławskich bibliotek naukowych oraz zachowaniu w PHK egzemplarzy korektowych *MAG*, przekazanych przez prof. Józefa Wąsowicza, wieloletniego współpracownika E. Romera i pracownika Książnicy-Atlas i Instytutu Kartograficznego, a później pierwszego kierownika Katedry Kartografii na Uniwersytecie Wrocławskim. Egzemplarze te są opatrzone odręcznymi napisami na okładkach, wskazującymi na rok wykonania korekty przed następną edycją atlasu. Podany rok odpowiada rokowi wydania egzemplarzy korektowych i znajduje potwierdzenie w treści map.

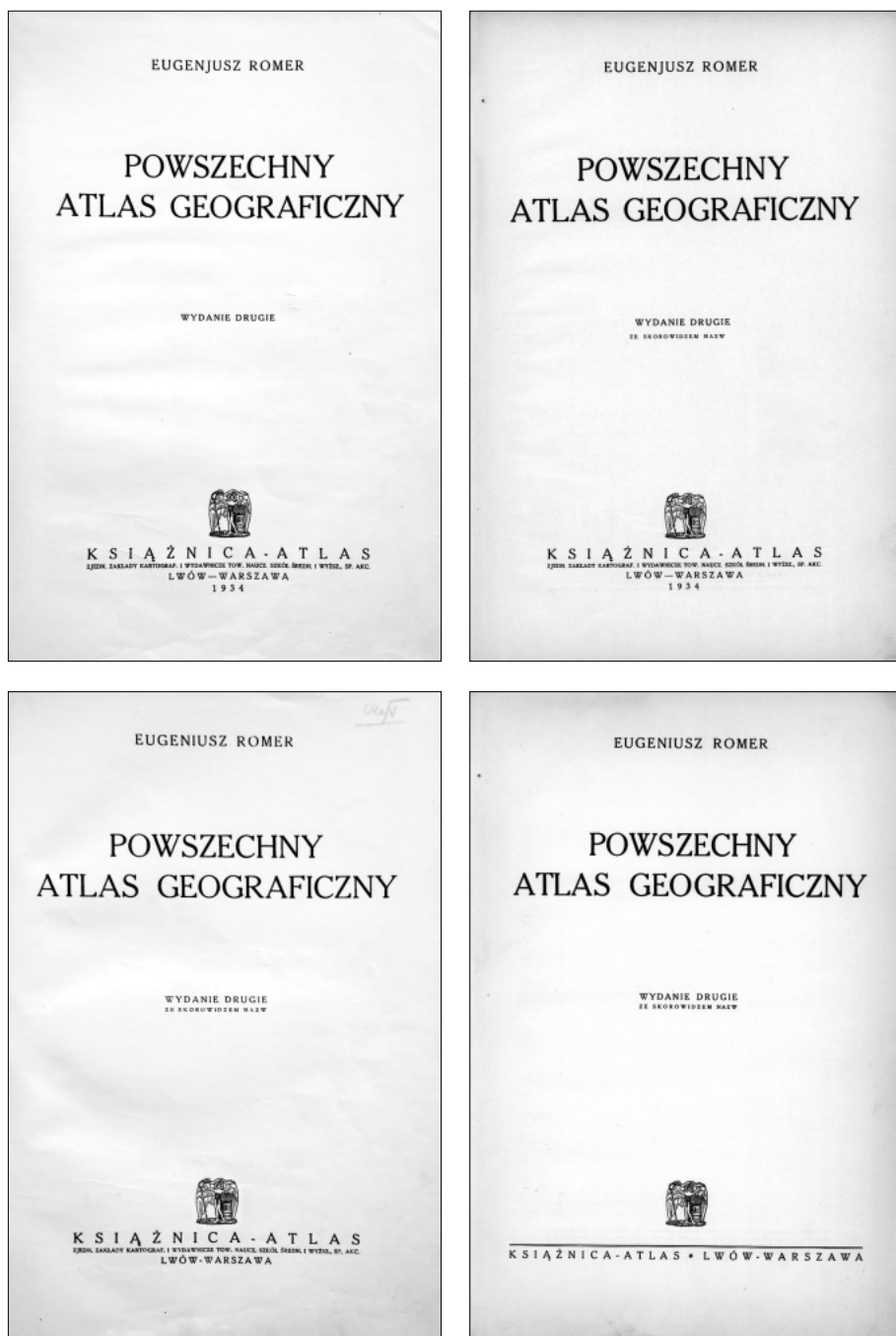
Mnogość opublikowanych nakładów badanych atlasów przy braku odpowiedniego oznaczenia roku i numeru wydania spowodowała, że koniecznym stało się poszukiwanie innych wskazówek umożliwiających określenie chronologii publikacji. Jedną z poszlak była zmiana pisowni nazw geograficznych, związana z reformą ortografii w 1936 roku²⁸. Dotyczyła ona także pisowni imienia Romera, które na stronie tytułowej w nakładach *PAG* z oficjalną datą publikacji 1934 r. ma postać *Eugenjusz*, a w nakładach z 1938 i 1939 r. – *Eugeniusz* (ryc. 2). Co ciekawe, okładki wszystkich nakładów drugiego wydania *PAG* są identyczne i widnieje na nich wersja imienia sprzed reformy ortografii (ryc. 3). Na obwołucie imię występuje wyłącznie w formie inicjału.

Poza różnicą w zapisie imienia Romera, na stronie tytułowej można dostrzec także inne elementy pozwalające na identyfikację (ale nie datowanie) kolejnych nakładów drugiego wydania *PAG* (ryc. 2). Tylko w pierwszym nakładzie z 1934 r. pod tytułem zamieszczono dopisek *wydanie drugie*. W pozostałych nakładach miał on brzmienie *wydanie drugie ze skorowidzem nazw* i był złożony w dwóch wierszach. W wydaniu 2.2 z 1935 r. widoczne jest przesunięcie drugiego wiersza względem pierwszego, co wskazuje na nieumiejętny montaż. W wydaniach 2.1–2.4 u dołu strony tytułowej pod nazwą wydawnictwa

²⁷ W. Pawlak, *Eugeniusz Romer jako geograf i kartograf*, w: *Eugeniusz Romer geograf i kartograf trzech epok. Materiały Sesji Naukowej*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, T. 19, Warszawa 2004, s. 11–63.

²⁸ Z. Saloni, *O kodyfikacji polskiej ortografii – historia i współczesność*, „Nauka”, nr 4, 2005, s. 71–96.

Ryc. 2. Strony tytułowe czterech nakładów PAG: lewa górna – wydanie 2.1 (1934),
prawa górna – wydanie 2.2 (1935), dolna lewa – wydanie 2.6 (1938),
dolna prawa – wydanie 2.8 (1939)

Ryc. 3. Okładka i obwoluta ostatniego nakładu drugiego wydania PAG z 1939 r.

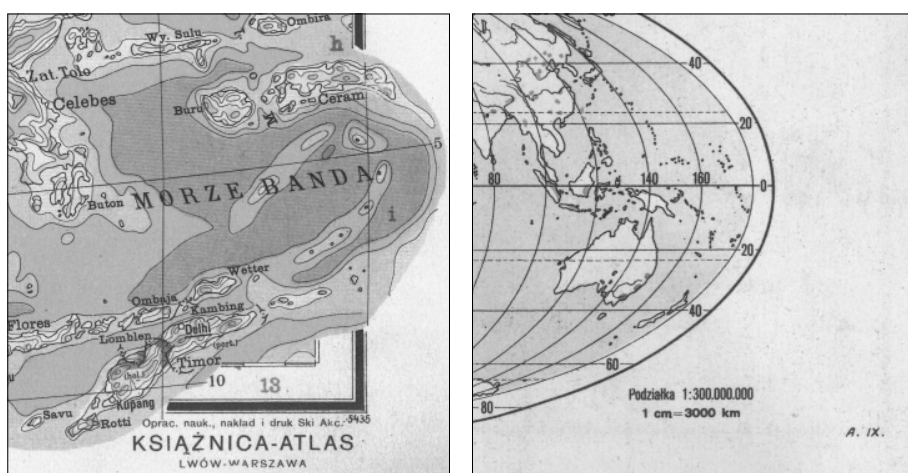
(*Książnica-Atlas*, a w drugim wierszu: *Zjedn. Zakłady Kartograf. i Wydawnicze Tow. Naucz. Szkół Średn. i Wyzsz., Sp. Akc.*) znajduje się miejsce wydania (Lwów – Warszawa), a pod nim rok (1934). W edycjach 2.5–2.7 usunięto rok wydania (znalazł się on w stopce redakcyjnej na odwrocie strony tytułowej), a między nazwami miast zamiast pauzy dano dywiz. W ostatnim nakładzie (2.8) dodano ozdobną linię i uproszczoną nazwę wydawnictwa z miejscem wydania w jednym wierszu (ryc. 2). W nakładach bez roku wydania na stronie tytułowej (2.5–2.8), informację tę podano na jej odwrocie w stopce redakcyjnej.

Do problemów związanych z datowaniem *PAG* przyczyniła się forma jego oprawy. Tablice atlasowe przyklejano do pasków montażowych, a część przeznaczono do wolnej sprzedaży. W związku z tym każda tablica ma metryczkę wydawniczą wraz z rokiem wydania. W razie braku roku wydania na tablicy, informację tę można w wielu wypadkach uzyskać z numeru kontrolnego na marginesie u dołu mapy, przy prawym lub lewym narożniku ramki zewnętrznej. Numery te są cztero- lub pięciocyfrowe (ryc. 4). W zbadanych egzemplarzach drugiego wydania *PAG* sprawdzono na tablicach zawierających rok wydania i numery kontrolne (stanowiły one 75–100% tablic), w jaki sposób są ze sobą powiązane. Okazało się, że poza pojedynczymi przypadkami dwie ostatnie cyfry numeru kontrolnego odpowiadają dwóm ostatnim cyfram roku wydania, można zatem przyjąć z dużą dozą prawdopodobieństwa, że numery kontrolne wskazują na rok wydania tablicy. W poszczególnych egzemplarzach *PAG* znajdują się

tablice datowane na różne lata, dlatego za datę publikacji każdorazowo uznawano rok wydania najmłodszej datowanej tablicy w atlasie.

Jak wyżej wspomniano, okładki *PAG* były identyczne, ale w wypadku *MAG* ich wygląd był istotnym wyróżnikiem poszczególnych nakładów. Dotyczy to barwy papieru (w wydaniu 12.2 i 12.5 ugieł, a w pozostałych sino-szary), a przede wszystkim wyglądu czwartej strony, na której umieszczano reklamy wydawnictw Książnicy-Atlas (dwa łamy od wydania 12.4) oraz kolofony (zmiana w wydaniach 12.6 i 13). Imię Romera w zapisie sprzed reformy ortografii można zobaczyć na okładkach trzech pierwszych nakładów *MAG*, opublikowanych do 1935 roku.

W *MAG* strony były oprawiane w formie zeszytu, a tablice nie były dostępne w wolnej sprzedaży. W efekcie nie ma na nich dat wydania. Jednym z ele-

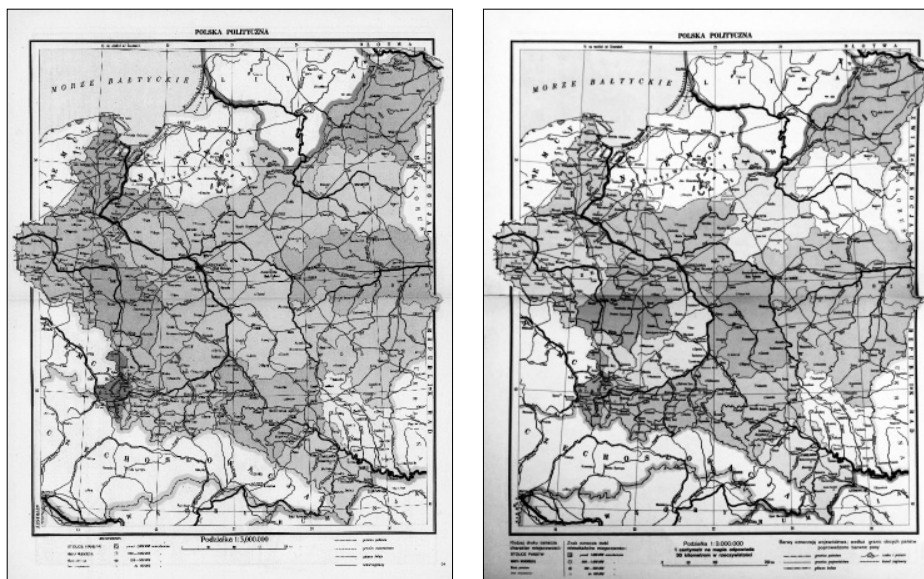

Ryc. 4. Przykłady numerów kontrolnych: po lewej z wydania 2.2 *PAG* (1935), z prawej z wydania 13 *MAG* (1939)

mentów identyfikującym poszczególne nakłady jest numer kontrolny w formie litery majuskułowej i cyfry rzymskiej, widniejący u dołu ostatniej strony (ryc. 4). Niestety, nie udało się ustalić jego związku z datą wydania atlasów.

4. Obraz bieżących wydarzeń politycznych w latach 1934–1939 jako podstawa datowania nakładów 12 wydania *MAG* i drugiego wydania *PAG*

Wymienione wyżej elementy odróżniają poszczególne nakłady od siebie i w niektórych przypadkach pozwalają określić chronologię wydań. Ścisłe datowanie, zwłaszcza wydań z końca lat trzydziestych XX w., było możliwe wyłącznie na podstawie przedstawionych na mapach zmian w infrastrukturze (koleje, drogi),

Ryc. 5. Mapa administracyjna Polski z MAG, wydanie 12.1 (lewa) i 12.6 (prawa)

osadnictwie (nowe miasta), ale przede wszystkim obrazie granic politycznych i administracyjnych. Za podstawę datowania nieznanych nakładów *MAG* i *PAG* można uznać zawarte w nich mapy polityczno-administracyjne Polski (ryc. 5 i 7), które zawsze były aktualne i zgodne ze zidentyfikowanym rokiem wydania danego nakładu oraz mapy polityczne kontynentów i świata.

Podział administracyjny Polski ukształtowany w latach 1919–1922 przetrwał bez większych zmian do końca 1937 roku. W latach 1938–1939 dokonano szeregu zmian granic województw, które przeprowadzono w dwóch etapach: 1 kwietnia 1938 r. zmieniono granice województw w zachodniej części kraju, a 1 kwietnia 1939 r. zmieniono granice województwa warszawskiego i łódzkiego, rekompensując im straty terytorialne poniesione w pierwszym etapie reformy²⁹ (ryc. 5).

Zaostrzająca się sytuacja polityczna w Europie i na świecie spowodowała zmiany granic państwowych Polski i jej sąsiadów. Ostatnia istotna zmiana granic terytorium Polski przed wybuchem II wojny światowej była związana z zajęciem Zaolzia i kilku mniejszych obszarów na obecnej granicy polsko-słowackiej. W dniu 1 października 1938 r. Warszawa wystosowała ultimatum wobec rządu czechosłowackiego, żądając w nim odstąpienia Zaolzia. Po przyjęciu ultimatum, 2 października 1938 r. wojska polskie zaczęły obsadzać tak zwane „ziemie odzyskane”, które włączono do województwa śląskiego.

²⁹ A. Piskozub, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Wrocław 1987, s. 207.

W listopadzie 1938 r. przyłączono do Polski części Spisza, Orawy, Ziemi Czadeckiej i doliny Popradu³⁰.

Drugi nakład 12 wydania *MAG* różni się od pierwszego barwą okładki oraz wydrukowanym na ostatniej stronie atlasu znakiem kontrolnym, który w pierwszym nakładzie ma postać *I.IV.*, a w drugim nakładzie *G.IV.* Najpewniej ukazały się w tym samym roku, ponieważ mapy w nich zawarte nie różnią się od siebie. Ponadto nakład drugi zachowany w PHK został opatrzonej odręczną notką o korekcie przeprowadzonej w 1934 r. (tab. 1). Trzeci nakład datowano na rok 1935, na co wskazuje data korekty oraz przebieg granic politycznych na mapach. Zaznaczono włączenie Okręgu Saary do Niemiec po referendum z 15 stycznia 1935 r. oraz zmianę granicy w Afryce na mocy umowy o cesji terytorialnej anglo-egipskiego Sudanu na rzecz włoskiej Libii (tak zwany trójkąt Sarra) z dnia 20 lipca 1934 roku³¹. Nakład czwarty ukazał się najpewniej w 1937 r., na co wskazuje data korekty. Potwierdzają to zmiany na mapie politycznej Afryki, gdzie zaznaczono Włoską Afrykę Wschodnią w granicach po wojnie włosko-abisyńskiej zakończonej 9 maja 1936 roku. Na mapie *Polska polityczna* zaznaczono nowe granice województw zgodnie z ustawą z 12 czerwca 1937, która formalnie miała obowiązywać od 1 kwietnia 1938 roku³².

W 1938 r. ukazał się co najmniej jeden nakład 12 wydania *MAG*, oznaczony jako piąty. Różnił się od wcześniejszego treścią i kolorystyką mapy administracyjnej Polski, na której zaznaczono nowe granice województw, zmienione 1 kwietnia 1938 r., a także te, które miały obowiązywać od 1 kwietnia 1939 roku. Informacje o planowanych zmianach autorzy zaczerpnęli z ustawy uchwalonej 9 kwietnia 1938 r.³³, chociaż w notce w prawym górnym narożniku mapy powołują się na jeszcze wcześniejszy akt prawny – projekt ustawy, przyjęty przez Radę Ministrów 23 lutego 1938. Zaznaczona została także linia kolejowa, łącząca Wilno i Kowno, której ponowne uruchomienie stało się możliwe po otwarciu granicy polsko-litewskiej w wyniku ultimatum, jakie rząd polski wystosował wobec Litwy 17 marca 1938 roku³⁴.

Kolejny, szósty nakład ukazał się na początku 1939. Mimo że znak kontrolny na ostatniej stronie atlasu jest taki sam jak w nakładzie piątym (*A.IX*), istnieje wiele szczegółów różniących oba nakłady. W kolofonie znalazła się nowa informacja o tym, że *Atlas zatwierdzony do użytku szkolnego pismem Min. W. R. i O. P.*

³⁰ K. Nowak, *Śląsk czechosłowacki (1918–1920 – 1938–1939)*, w: J. Bahlcke, D. Gawrecki i R. Kaczmarek (red.), *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, Gliwice 2011, s. 248–254.

³¹ G. Joffe, *Frontiers in North Africa*, w: G. Blake i R. Schofield (red.), *From Boundaries and State Territory in the Middle East and North Africa*, Wisbech 1987, s. 24–54.

³² Ustawa z dnia 12 czerwca 1937 r. o zmianie granic województw: poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego („Dziennik Ustaw R.P.”, 1937, Nr 46, poz. 350).

³³ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego („Dziennik Ustaw R.P.”, 1938, Nr 27, poz. 240).

³⁴ M. Przeperski, *Gorące lata trzydzieste. Wydarzenia, które wstrząsnęły Rzeczpospolitą*, Warszawa 2014, s. 58.

z dnia 11 czerwca 1936 Nr II Pr. — 2045. Atlas ukazał się zapewne później niż w 1936 r., o czym świadczą granice państw w Europie Środkowej (ryc. 5). Nanie-siono nowe granice Czechosłowacji po zajęciu przez Niemcy tak zwanego Kraju Sudeckiego (październik 1938), a przez Węgry południowej części Słowacji (listopad 1938). W obrębie Polski zaznaczono zabrane Czechosłowacji Zaolzie i Czadeckie (październik 1938) oraz kilka przygranicznych terenów na Słowacji (listopad 1938). Za rokiem 1939 jako datą wydania przemawia szczególnie na mapie administracyjnej Polski: Dęblin zaznaczono w granicach województwa warszawskiego, co stało się na mocy Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1939 r., które miało wejść w życie 1 kwietnia tego roku³⁵.

Najwcześniej w kwietniu 1939 r. ukazał się ostatni nakład wydania 12 *MAG*, czyli domniemane wydanie 13. Atlas ma ten sam numer kontrolny jak w nakładzie piątym i szóstym wydania 12. Istotne różnice w treści można znaleźć na mapach politycznych Polski i Europy. Zamiast okrojonej Czechosłowacji pojawiła się niepodległa Słowacja (ogłoszenie niepodległości 14 marca 1939), podległy Niemcom Protektorat Czechy i Morawy (początek okupacji niemieckiej 15 marca 1939 r.) i zajęta przez Węgry 18 marca 1939 r. Ruś Zakarpaska³⁶, w efekcie czego Polska i Węgry uzyskały wspólną granicę.

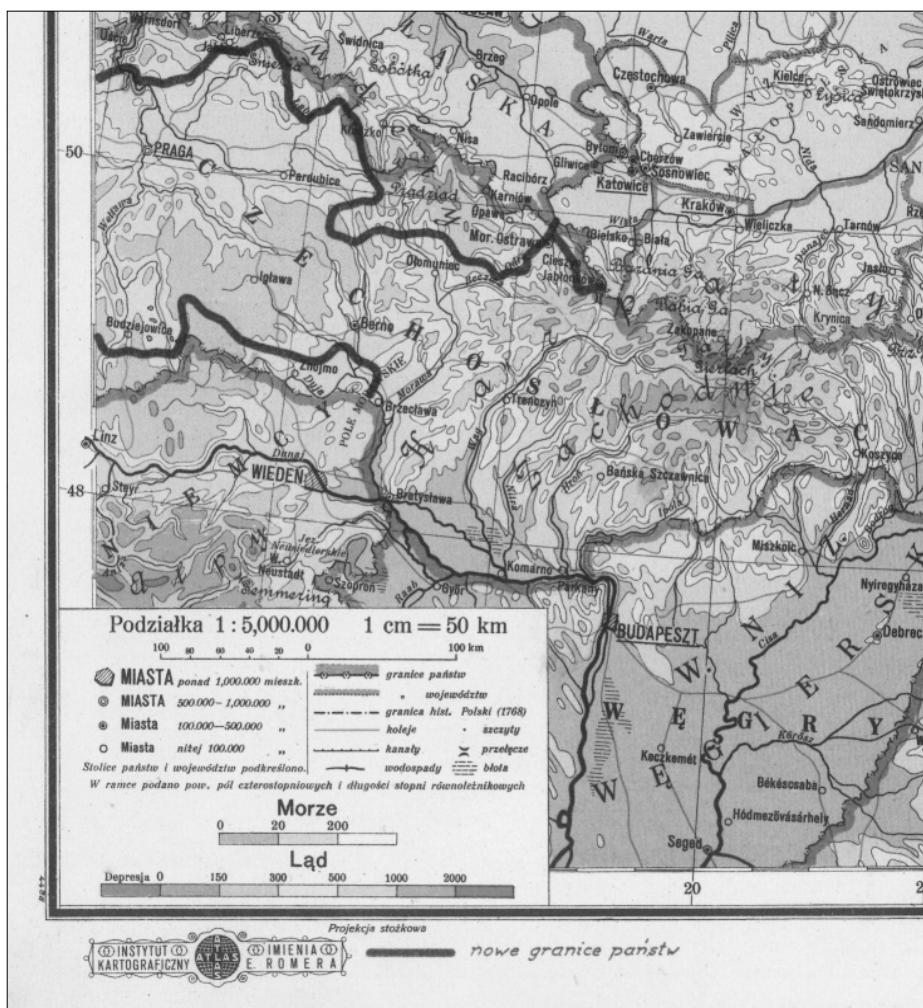
W podobny sposób kształtowała się historia nakładów drugiego wydania *PAG*, w którego wypadku najistotniejszym elementem, pozwalającym na datowanie zidentyfikowanych nakładów były daty wydań poszczególnych tablic zamieszczonych w atlasach. W ten sposób określono daty czterech pierwszych nakładów z lat 1934–1937, z których wszystkie mają oficjalnie datę wydania 1934.

W wypadku wydań z lat 1938–1939 konieczne było również porównanie treści map, zwłaszcza pod kątem przedstawionych na nich treści politycznych. Nakład piąty wydania drugiego został opublikowany najwcześniej w pierwszym kwartale 1938 roku. O roku wydania świadczy nota copyright oraz daty na najmłodszych tablicach. W atlasie znajduje się znamienita tab. 55: *Polska polityczna*, na której widnieje uwaga, że wschodnią granicę województwa warszawskiego i łódzkiego narysowano *zgodnie z projektem ustawy, przyjętym przez Radę Ministrów 23 lutego 1938 r.*

Atlas, zidentyfikowany jako nakład szósty wydania drugiego *PAG*, również ma rok wydania 1938. W odróżnieniu od nakładu piątego, niemal wszystkie tablice zostały wydane w 1938 roku. Istotną różnicę można dostrzec na tablicy 49–50: *Polska fizyczna. Część południowa* i tablicy 55: *Polska polityczna*. Tablice te w obu nakładach atlasu wydrukowano w 1938 r., ale w nakładzie szóstym dodatkowo w kolorze fioletowym nadrukowano na obu mapach nowe granice państw,

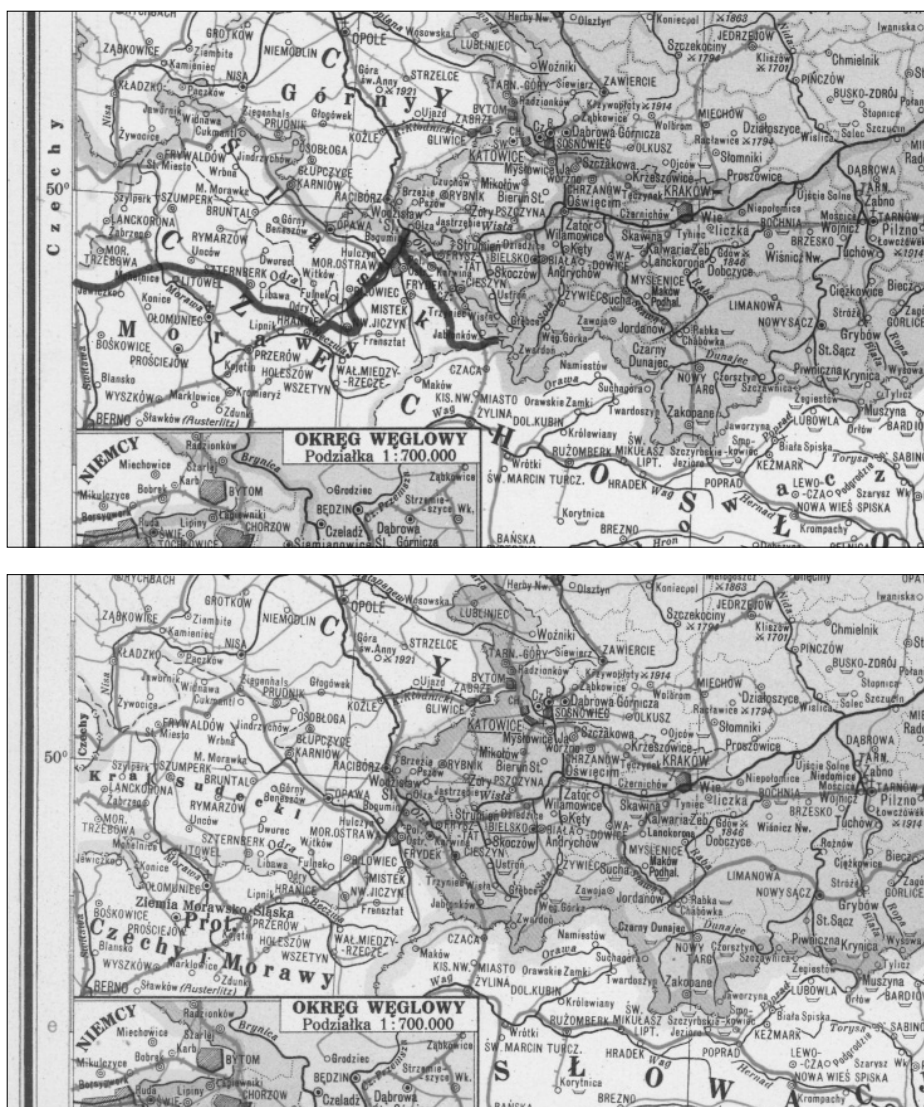
³⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1939 r. o zmianie granic powiatu garwolińskiego w województwie warszawskim („Dziennik Ustaw R.P.”, 1939 Nr 14 poz. 82).

³⁶ E. Semotanová, J. Synek i inni (red. i oprac.), *Česko. Ottův historický atlas*, Praha 2007, s. 331.

Ryc. 6. Przykład aktualizacji treści politycznej na mapie ogólnogeograficznej przez nadrukowanie nowych granic politycznych. Nakład szósty wydania drugiego PAG z 1938 r., tab. 49–50: *Polska fizyczna. Część południowa* (skala oryginału)

będące następstwem układu monachijskiego z 30 września 1938 r. (zajęcie tzw. Sudetów przez Niemcy) i ultimatum rządu polskiego wobec Czechosłowacji, dotyczące Zaolzia i Czadeckiego (ryc. 6). Nie zaznaczono włączenia do Polski kilku niewielkich przygranicznych terenów na Słowacji (zajęte w listopadzie 1938) ani nowej granicy węgiersko-czechosłowackiej po tak zwanym pierwszym arbitrażu wiedeńskim, w wyniku którego 2 listopada 1938 r. Węgry zajęły południowe połączenie Słowacji i Ruś Zakarpacką. Oznacza to, że atlas został wydany najprawdopodobniej w październiku 1938 roku. Co ciekawe, zmienione granice polityczne nie zostały ujęte na żadnej innej mapie w atlasie.

Ryc. 7. Przykład zmiany prezentacji sytuacji politycznej na mapie *Polska polityczna*, tab. 55: na górze wydanie 2.6 z końca 1938 r., na dole wydanie 2.8 z 1939 r. (skala oryginału)

Nakład siódmy ma w stopce redakcyjnej notę copyright 1938, ale zawiera kilka tablic z 1939 r., w tym mapę administracyjną Polski³⁷. W nakładzie ósmym w stopce redakcyjnej podano rok wydania 1939, co zgadza się z treścią polityczną na mapach. W wydaniu tym nie ma już nadrukowywanych fioletowych granic, ale zmiany te zostały ujęte jako integralna część ich treści (ryc. 7). Na

³⁷ B. Przyłuska (red.), *Atlasy...*, op. cit., s. 25.

mapach zaznaczono nowe granice polityczne w Europie Środkowej po rozbiórce Czechosłowacji i ustanowienia Protektoratu Czech i Moraw (15 marca 1939). Uwzględniając czas na opracowanie map, moment wydania atlasu można wyznaczyć na najwcześniej drugi kwartał 1939 roku.

5. Podsumowanie

Opisana wyżej mnogość wydań *Małego atlasu geograficznego* i *Powszechnego atlasu geograficznego* w ciągu ostatnich miesięcy pokoju nie dziwi, gdy weźmie się pod uwagę dynamicznie zmieniającą się międzynarodową sytuację polityczną w najbliższym sąsiedztwie Polski i problemy E. Romera z cenzurą. Liczne nakłady miały zapewne przełamać szykany władz, ale w wyniku decyzji sądu kolejne wydania atlasów Romera z lat 1938–1939 podlegały sekwestracji i w zasadzie nie były rozpowszechniane. Gdy zostały uwolnione w lipcu 1939 r., wybuch wojny spowodował zniszczenie większości egzemplarzy w magazynach.

Wpływ zewnętrznych wydarzeń politycznych na produkcję poligraficzną Książnicy-Atlas widać szczególnie w wypadku wydań *PAG* z lat 1938 i 1939, gdy okazało się, że aby zachować aktualność treści atlasów, przestało wystarczać coroczne wydawanie poszczególnych tablic. Tempo wydarzeń, w których Polska nie była tylko biernym obserwatorem, zmusiło wydawnictwo do znalezienia nowych rozwiązań. Wybrano sposób prowizoryczny, ale prosty i tani – nadrukowanie fioletową farbą zmienionych granic politycznych (ryc. 6 i 7). Szczególne znaczenie miało to w wypadku granic samej Polski, zmienionych pod koniec 1938 r. w wyniku rozbioru Czechosłowacji. W efekcie powstał unikalny zbiór dokumentów kartograficznych, ilustrujących niejako kadr po kadrze zmiany na mapie politycznej Europy, będące wynikiem napięć politycznych w sercu kontynentu, które doprowadziły do wybuchu II wojny światowej.

Literatura

- Joffe G., *Frontiers in North Africa*, w: G. Blake, R. Schofield (red.), *From Boundaries and State Territory in the Middle East and North Africa*, Wisbech 1987, s. 24–54.
- Konopska B., 2012, *Wpływ aparatu władzy w latach 1944–1989 na polskie publikacje kartograficzne do użytku powszechnego*, „Seria Monograficzna IGiK”, nr 16, Warszawa.
- Nowak K., 2011, *Śląsk czechosłowacki (1918–1920 – 1938–1939)*, w: J. Bahlcke, D. Gawrecki, R. Kaczmarek (red.), *Historia Górnego Śląska. Polityka, gospodarka i kultura europejskiego regionu*, Gliwice, s. 248–254.
- Nowak-Ferdhus E., Szynkiewicz E., 1992, *Ewolucja „Atlasu geograficznego” Eugeniusza Romera z 1908 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, T. 24, nr 1–2, s. 26–41.

- Pawlak W., 2004, *Eugeniusz Romer jako geograf i kartograf*, w: *Eugeniusz Romer geograf i kartograf trzech epok. Materiały Sesji Naukowej*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, T. 19, Warszawa, s. 11–63.
- Piskozub A., 1987, *Dziedzictwo polskiej przestrzeni. Geograficzno-historyczne podstawy struktur przestrzennych ziem polskich*, Wrocław.
- Przeperski M., 2014, *Gorące lata trzydzieste. Wydarzenia, które wstrząsnęły Rzeczpospolitą*, Warszawa.
- Przyłuska B. (kier. oprac.), 2004, *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera: katalog*, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, T. 18, Warszawa.
- Przyłuska B., Ostrowski J., 2011, „*Atlas Polski współczesnej*” lwowskiej i wrocławskiej Książnicy-Atlas – prekursor nowoczesnych szkolnych atlasów geograficznych Polski, w: J. Ostrowski, R. Skrycki (red.), *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, „Z Dziejów Kartografii”, T. 16, Szczecin, s. 169–192.
- Romer E., 1927, *Atlas Powszechny. Zeszyt III. Kraje pozaeuropejskie* (Autoreferat). „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 3, nr 18–20, s. 55–61.
- Romer E., 1928, *Dziesiąte wydanie Małego atlasu geograficznego*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 7, nr 23/24, s. 163–173.
- Romer E., 1934, *Powszechny atlas geograficzny. Wydanie drugie. Lwów 1934* (Autoreferat). „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 12, nr 47, s. 200–203.
- Romer E., 1946, *Rozmyślenia klimatyczne*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 17, z. 3–4, s. 11–85.
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 lutego 1939 r. o zmianie granic powiatu garwolińskiego w województwie warszawskim*. „Dziennik Ustaw R.P.”, 1939, Nr 14, poz. 82.
- Saloni Z., 2005, *O kodyfikacji polskiej ortografii – historia i współczesność*, „Nauka”, nr 4, s. 71–96.
- Uhorczak F., Wąsowicz J., 1960, *Bibliografia adnotowana dzieł kartograficznych E. Romera*, w: E. Romer, *Wybór prac*, t. 1, Warszawa, s. 137–154.
- Ustawa z dnia 11 marca 1932 r. o ustroju szkolnictwa*. „Dziennik Ustaw R.P.”, 1932, Nr 38, poz. 389.
- Ustawa z dnia 12 czerwca 1937 r. o zmianie granic województw: poznańskiego, pomorskiego, warszawskiego i łódzkiego*. „Dziennik Ustaw R.P.”, 1937, Nr 46, poz. 350.
- Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. o zmianie granic województw: białostockiego, kieleckiego, lubelskiego, łódzkiego i warszawskiego*. „Dziennik Ustaw R.P.”, 1938, Nr 27, poz. 240.
- Wąsowicz J., 1964, *U progu powstania polskiego przemysłu kartograficznego*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 35, z. 3–4, s. 327–335.

Źródła kartograficzne

- Janiszewski M., 1938, *Geograficzny atlas Polski dla I i IV klasy gimnazjalnej*, Warszawa.
- Korbel S., 1936, *Atlas geograficzny dla szkół wszelkich typów i użytku powszechnego*, Warszawa.
- Romer E., 1908, *Atlas geograficzny*, wyd. 1, Lwów, Warszawa.
- Romer E., 1925, *Powszechny atlas geograficzny*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1926, *Atlas geograficzny*, wyd. 9, Lwów, Warszawa.
- Romer E., 1926, *Powszechny atlas geograficzny. Część II. Kraje europejskie*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1927, *Powszechny atlas geograficzny. Część III. Kraje poeuropejskie*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1928 [1929], *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.2, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1928, *Atlas Polski współczesnej*, wyd. 3, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1928, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 10, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1928, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.1, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1930, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.3, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1931, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 11, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1931, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.4, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1931, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 1.5, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1934, *Europa. Atlas geograficzny dla II klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1934, *Kraje i morza poeuropejskie. Atlas geograficzny dla III klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1934, *Mały atlas geograficzny*, wyd. 12.1, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1934, *Polska. Atlas geograficzny dla I klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1934, *Powszechny atlas geograficzny*, wyd. 2, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1935, *Atlas geograficzny i historyczny dla IV klasy gimnazjalnej*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1936, *Ziemia i człowiek w Polsce. Atlas geograficzny dla VII klasy szkoły powszechnej. Uzupełnienie do: E. Romera: Małego atlasu geograficznego (Wyd. XII)*, Lwów–Warszawa.
- Romer E., 1938, „Kraków”. *Atlas geograficzny. Cz. III Polska dla klasy III gimnazjów kupieckich i innych szkół zawodowych*. Makieta atlasu zachowana w zbiorach PHK.
- Romer E., 1938, *Atlas geograficzny, Cz. II (Europa i kraje poeuropejskie) dla klasy drugiej gimnazjów kupieckich i innych szkół zawodowych*. Do programu nauki przystosował i uzupełnił R. Mochnacki. Makieta atlasu zachowana w zbiorach PHK.

- Romer E., 1939, *Atlas geograficzny, Cz. I. Świat, dla klasy I gimnazjów kupieckich i innych gimnazjów zawodowych*, Lwów–Warszawa.
- Semotanová E., Synek J. i inni (red. i oprac.), *Česko. Ottův historický atlas*, Praha 2007.
-

Maps in 12 (and 13) edition of *Mały atlas geograficzny* and the second edition of *Powszechny atlas geograficzny* by Eugeniusz Romer as illustration of current political events in 1934–1939

Waldemar Spallek

Uniwersytet Wrocławski

E-mail: waldemar.spallek@uwr.edu.pl

Summary: Książnica-Atlas in Lvov has gained a dominant position on the Polish publishing market in the interwar period. Educational reform, which had been introduced in 1932, resulted in the publication of its two flagship products of the publishing house at 1934, both of them signed by Eugeniusz Romer, the most famous Polish cartographer of the 20th century. First one was the 12th edition (and then so-called 13th edition) of *Mały atlas geograficzny* (*MAG*, it means The little geographical atlas) for primary school. Second one was the second edition of *Powszechny atlas geograficzny* (*PAG*, it means Universal geographical atlas) for secondary school.

In the literature it can be found various information on the number and dates of publication of these two atlases. Research on preserved exemplars of the atlases allow us to conclude that both titles were renewed annually, and even more in the last two years before the Second World War. This intense publishing activity at the time was the result of dynamic changes in political situation in the world, what resulted in changes on the political map of the world. The changes in the administrative division of Poland conducted in 1938 and 1939 were an additional inducement to reissue of the atlases, as well as restrictive actions of state authorities against Romer, who was perceived as a political opponent of the Polish Government.

As an effect of the aforementioned circumstances this two editions of *MAG* and *PAG* are an excellent reflection of political events in the end of the interwar period. On the other hand, changes in political and administrative boundaries at the time, that have been drawn on maps, allowed to identify and determine the

date of ten editions of both titles, which have not been mentioned in sources till now (tab. 1 and tab. 2).

Keywords: Mały atlas geograficzny, Powszechny atlas geograficzny, Eugeniusz Romer, dating old atlases, interwar period

---